

AZƏRBAYCANIN TUNC DÖVR ŞƏHƏRLƏRİNİN İNŞAAT XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş

Arxeoloji tədqiqatların nəticəsində məlum olur ki, orta tunc dövründə yaranan qala şəhərlərimizdə yaşayan əhali sosial-ictimai cəhətdən bir neçə təbəqəyə bölünmüşdür. Çox güman ki əyanlar, varlı ailələr qala şəhərlərin daxilində, əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıqla məşğul olan təbəqə isə qaladan kənarəda yaşayırdı. Qala tipli yaşayış məskənləri planlı şəkildə inşa olunurdu. Qala divarlarının daxilində açılan binalar bir-birindən enli, dar planlı küçələrlə ayrılırdı. Bu möhtəşəm qala sədlərinin tikintisi zamanı küllü miqdarda daş materialı sərf olunurdu. İnşa zamanı bərkidici maddə kimi gil məhluldan da istifadə edilirdi. Qalaçaların inşasında iki səbəb ola bilərdi: hərbi yürüşlər zamanı müdafiə olunmaq məqsədi və təbii fəlakətlər zamanı (sel, güclü yağış) mal-qaranı qorumaq. Qala divarları boyunca hündür zirvələrdə dairəvi və düzbucaqlı formalı bürclər - gözətçi məntəqələri də tikilirdi. Təqdim olunan məqalədə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilk siklopik tikili mərkəzlərinin (qalaça) strateji əhəmiyyəti, memarlıq xüsusiyyətləri və inşaat xüsusiyyətləri təhlil edilir. Orta tunc dövrünün şəhərsalma mədəniyyətində baş verən yeniliklərdən biri məzarlıqların yaşayış yerindən kənarəda salınması idi. Şəhərsalma mədəniyyətinin ilk dövründə şəhərin müdafiə divarı ilə əhatələnməsi vacib şərt olmamışdır. Məsələn, Narmerin şifer-plitəsindəki təsvirlərdən görünür ki, Misirin Yuxarı və Aşağı hissələrinin birləşdirilməsi ərəfəsində (e.ə. IV minilliyin sonu) Nilin deltasında qala divarlarına bənzər müdafiə səddi olan şəhərlər (Memfis, Abidos, Tin, Buxan) mövcud olmuşdur. Misirin ilk möhkəmləndirilmiş paytaxt şəhəri I Amenemhet tərəfindən təqribən e.ə. 2000-ci ildə Memfisin yaxınlığında salınmışdır. Azərbaycanın qədim yaşayış məntəqələrinin və şəhərlərinin meydana gəlmə səbəbləri ümumən Ön Asiyanın məskənləri ilə eynilik təşkil etsə də, inkişaf modelinə görə fərqlənirdi.

Dəmirin kəşfi və emalının texnoloji sirlərinin mənimsənilməsi cəmiyyətin ictimai həyatını köklü surətdə dəyişirdi. Dəmirə bağlı dövrləşmənin bütün mərhələlərini Urmiya hövzəsində (Həsənlinin V-III, Dinhetəpənin III-II, Həftəvantəpənin V-IV,

Kordlartəpənin IV, Göytəpənin "B" və Əqrəbtəpənin, Yanıqtəpənin, Bəstamin eyni dövr təbəqələri) arxeoloji nümunələrlə izləmək mümkün olub [10, s.80-88]. Azərbaycanın Arazdan şimaldakı torpaqlarında da bu dövrə aid kifayət qədər abidələr tapılıb və tədqiq olunub [1, s.155-165]. Bu dövrün mühüm artefaktları nəinki dəmir filizi yataqları ilə zəngin yerlərdə (Xocalı, Gədəbəy, Naxçıvan, Talış, Muğan bölgələrində), hətta kənar ərazilərdə – Qazaxda (Sarıtəpə, Töyrətəpə, Şomutəpə, Yastıtəpə, Baba dərviş), Şəmkirdə (Seyfəli, Bitdili, Şiştəpə), Ağcabədidə (Üçtəpə), Naxçıvanda (Qızılvəng, Qızılburun, Oğlanqala), Ağdamda (Şıxbabalı), Qarabağda (Füzulidə Qarabulaq), Daşkəsəndə (Xaçbulaq), Biləsuvarada (Qaratəpə) və digər qədim yaşayış yerlərində aşkar olunub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan artefaktlar Naxçıvan diyarında da (Yurdçu, Şah-taxtı, Culfa və Qızılburun nekropolları) aşkar olunub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrinin vahid bir etnosun iqtisadi-mədəni səviyyəsinin göstəricisi olduğu şübhəsizdir.

Azərbaycanın şəhərləri, xüsusən Urmiya gölü hövzəsindəki strateji əhəmiyyətli yaşayış yerləri və qalalar bu dövrdə Elam, Aşşur və Urartu kimi güclü dövlətlərin dağıdıcı yürüşlərinin hədəfinə çevrilir, hökmdar salnamələrində və hərbi xronikalarda xatırlanmağa başlayır. E.ə. XII əsrin ikinci yarısında Aşşur dövlətinin zəifliyindən istifadə edərək Elam hökmdarı Şilhak-İnşuşinak (e.ə. 1150-1120-ci illər) Cənubi Urmiya hövzəsinə, Kiçik Zab və Diyala çaylarının yuxarı axarındakı ərazilərə irimiqyaslı hərbi yürüş təşkil edir. Onun "Qələbə stelası" üzərindəki mətnində vaxtı ilə Aşşurun nəzarəti altında olan Bit-Nappahi ("Dəmirçilər evi"), Bit-Nanqari və Şa-Nanqari ("Dülgərlər evi") kimi sənətkarlıq mərkəzlərinin, Tintu (akkadca dimtu "gözətçi məntəqəsi), Bit-İştər ("İlahə İştərin evi"), Bit-tazak-sunkir, Bit-barbari, Bit-tamteya (akkadcadan tərcümədə "Dəniz evi", "Liman"), İşırtu (e.ə. IX-VII əsrlərdə Manna dövlətinin paytaxtı İzirtu) və digər qala-şəhərlərin işğalından bəhs olunur [13, s.244-245]. E.ə. VI əsrin əvvəlində əsasən qutilərin məskunlaşdığı bu şəhərlər Mada imperiyasının tərkibinə qatılmışdır.

Aşşur mənbələri Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə qutilərin qərb qolunun siyasi qurumu olan Kutmuhidə (Şərqi Anadoluda, Tur-Abdin dağı bölgəsində) qala-şəhərlərin alınmasına dair xəbərlər verilir. Onlardan Şereşe qalası e.ə. 1110-cu ildə Aşşur işğalına qarşı müqavimət göstərən tayfa birliklərinin əsas dayaq məntəqəsi idi. Bu qalada quti, muşk, babhi (hurricə “dağlı”) etnik qruplarının hərbi birləşmələri I Tiqlatpalasarin ordusunun hücumunun qarşısını almağa təşəbbüs göstərmiş, lakin məğlub olmuşlar [11, s.14-15]. Qala antik dövr yunan mənbələrində Σαρεισα formasında qeydə alınıb və indiki Həsənkeyf məntəqəsindən 15 km cənub-qərbdə lokalizə olunur [14, s.303; 7, s.244]. Şereşe şəhərinin adı yerli dildə konkret tikili ilə (qala, saray, məbəd və s.) bağlı olmuşdur; Mannanın Zurz-ukka/Durd-ukka, Urartunun şərqi qərbindəki (Şimali Urmiya hövzəsi) Sanqibutu əyalətinin Surzi, Surzi-aldı (“Tanrı Haldinin evi”?) yaşayış məntəqələrinin [4, s.36, 77], eləcə də indiki Ermənistan respublikasının ərazisindəki Eneolit-Tunc dövrlərinin yaşayış yeri olan Şreş-blurun adı ilə müqayisə oluna bilər. Etimoloji baxımdan Şereşe toponimi biayni dilindəki şerşi-ni “örüş”, “otlaq” və ya şereşe “əcdad”, “baba” (yəni “qədim şəhər” mənasında) [8, s.461, 463] sözləri əsasında izah oluna bilər.

Son Tunc-Erkən Dəmir dövründə (e.ə. XV-IX əsrlər) Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti Azərbaycan Respublikasının qərb bölgələrinin dağlıq hissəsini bütünlüklə əhatə etmişdir. Bu mədəniyyət üçün səciyyəvi sayılan amillər sırasında iri ölçülü yaşayış məskənlərinin sayının azalması, yeni tipli müdafiə məntəqələrinin (qala və qalaçalar) inşası nəzərə çarpır. Yaşayış yerlərinin əksəriyyəti Gəncə-Qazax zonasının payına düşür: Seyfəli və Bitdili (Şəmkir rayonunda), Babadərviş, Sarıtəpə, Yastıtəpə, Nadirbəytəpəsi, Yuxarı Göyçəli və s. (Qazax rayonunda). Analoji məskənlər Mingəçevirdə, Ağcabədi rayonunda (Üçtəpə), Ağdam rayonunda (Şıxbabalı kəndində sahəsi 6 ha olan Qaratəpə), Naxçıvanda (I və II Kültəpələr) və digər yerlərdə aşkara çıxarılıb. Yaşayış məntəqələrinin çoxunun 1-1,5 ha ərazidə salınması onların müvəqqəti və ya qısamüddətli olduğundan xəbər verir. Onların bəzilərində (Babadərviş, Sarıtəpə, Töyrətəpə və s.) yanğın və dağıntılar qeydə alınıb. Hərbi qarşıdurmalar adi hal aldığından kiçikölçülü məntəqələrin də müdafiə divarı və ya istehkam qurğuları ilə əhatəyə alınması zərurətə çevrilmişdir [1, s.147-149].

Bu dövrün 1 ha sahəsi olan Sarıtəpə yaşayış yerin-

də dini ayinlərin icrası üçün məbəd inşa edilmişdir. Məbədin otaqlarının birinin döşəməsinə 1 m hündürlüyü olan 15 küp basdırılmışdır; onlarda taxıl, üzüm və ərik tumları aşkarlanıb. Məbədin ətrafında tikilmiş evlərdən birinin uzunluğu 7,5 m, eni 5 m-dir (ümumi 37,5 m²). Evin mətbəxi yaşayış hissəsindən möhrə divarla ayrılmış, dairəvi formalı gil ocaqla təchiz olunmuşdur [1, s.149-151].

Çaylı kəndi ərazisindəki Sarvantəpədə tikililər dairəvi və dördkünc formalıdır, bəzi evlər yarımqazmadır; onlarda ocaq qurğuları, irihəcmli küplər, daş alətlər, dulus sobaları, təsərrüfat quyuları, dəmir ox ucluqları və s. tapılıb. Burada yaşayış bir neçə əsr davam etsə də məskənin ölçüsü 3 ha-dan böyük deyil [12, s.240-264].

Naxçıvan şəhərindən 22 km şimal-qərbdə, Cəhriçayın sağ sahilində hündür təpə üstündə Çalxanqala qalası salınmışdır. Çalxanqala üç tərəfdən təbii müdafiə ilə əhatə olunduğundan yalnız cənub tərəfdən müdafiə divarına malikdir. Divarlarının qalınlığı 3 metrə çatan bu siklop tikili iri tayfa ittifaqlarından birinin əsas müdafiə qalası olmuşdur [6, s.189].

E.ə. II minilliyin sonlarında Ordubad rayonu ərazisində, Gilançayın mənsəbində müdafiə divarları ilə möhkəmləndirilmiş Sumbatan-Dizə şəhəri mövcud olmuşdur. Bəzi qalalar (Qazançı, Vayxır Govurqalası, Çalxanqala, Qarabağlar Govurqalası) iki cərgə daşlarla hörülüb, digər qalalar (Əznəbürd, Oğlanqala) bir cərgə 3m x 1m ölçüsündə daşlarla əhatələnib [2, s.151-153; 3, s.131-132].

E.ə. II minilliyin sonunda Azərbaycanın qərb bölgələrində Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan yeni tip tikililər (onların bəziləri yaşayış yeri olmuşdur) meydana gəlir. Yonulmamış iriölçülü daş bloklardan bərkidici məhlul olmadan yaradılan hörgüləri qədim “siklop (və ya siklopik) tikililər” adlandırırıldı, azərbaycanlılar ənənəvi olaraq bu tip tikililərə “qalaçalar” deyirlər. Mədəni təbəqələrinin qalınlığı baxımından siklop tikililəri 3 qrupa bölürlər:

- a) mədəni təbəqəsinin qalınlığı 1,2-2 m olanlar; onlardan adətən yaşayış yeri kimi istifadə olunurdu,
- b) mədəni təbəqəsinin qalınlığı 0,5 - 0,8 m olanlar; onlar bəzən güclü müdafiə divarı ilə əhatələnirdi,
- c) mədəni təbəqəsi olmayanlar; onlar ilin müəyyən vaxtlarında mal-qaranın saxlanması məqsədilə tikilirdi [9, s.55-57].

İlkin mərhələdə qala şəhərlərin inşası iki zərurətə bağlı olmuşdur: hərbi əməliyyatlar zamanı insan-

ların müdafiəsini təmin etmək və yaylaq maldarlığı ilə əlaqədar mal-qaranın təbii fəlakətlərdən (sel, dolu, şiddətli yağış) qorumaq. Təsadüfi deyil ki, məhz sonuncu amil Azərbaycanın qərb bölgələri üçün indi də xarakterikdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu bölgə mülayim iqlim qurşağında, dəniz səviyyəsindən 600-1500 m hündürlükdə, mal-qaranı yemlə təmin edən alp çəmənliklərdə, təbii müdafiəsi olan yerlərdə inşa edilirdi. Yaşayış yeri kimi istifadə olunan qalaçalarda aparılmış arxeoloji qazıntılardan müəyyən olunub ki, onların sakinlərinin təsərrüfatında əsas məşğuliyyət sahəsini xırdabuynuzlu heyvanların saxlanması təşkil edirdi. Azərbaycanın ən qədim siklop tikilisi Qobustandakı Dairə e.ə. III minilliyin sonuna aid edilir; burada 30-40 sm-lik mədəni təbəqə aşkara çıxarılmışdır [13, s.28-30]. E.ə. II minilliyin sonunda qalaçaların inşasına ehtiyac bölgədə hərbi-siyasi vəziyyətin gərginliyi ilə bağlı olmuşdur; hər bir icma qəbilələr və tayfalararası baş verən hərbi münaqişələrdən qorunmaq üçün mümkün vasitələrdən biri kimi möhkəm tikililərin inşasında maraqlı idi. Naxçıvanın və Urmıya hövzəsinin yaşayış yerləri və qalaları e.ə. IX əsrin sonundan Urartu hökmdarlarının hərbi planlarında mühüm hədəfə çevrilir; bəzi məskənlər urartuluların yaratdıqları əyalət sisteminə qatılır, bəzilərinin sərvəti talanaraq xarabalığa çevrilir.

Nəticə

Beləliklə, arxeoloji və yazılı ilk mənbələrin tədqiqi göstərir ki Azərbaycanada və qədim etnoslarımızın birgə məskunlaşdığı həmhüdüdü ərazilərdə şəhərsalma ənənələri mühüm mərhələdən keçmişdi. Minillikləri əhatə edən bu böyük tarix Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində fərqli cəhətlərlə davam etmişdir. Neolit dövründə fərdi təsərrüfatların yaranması ilə başlayan mədəni inqilab urbanizasiya proseslərinin formalaşmasına səbəb olmuş və qala-şəhərlərinin yaranması ilə nəticələnmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Azərbaycan tarixi 7 cildə. I cild (ən qədimdən-b.e. III əsri)*. Bakı: Elm, 1998. 477 s. + 4 xəritə + XXXVI tablo.
2. *Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri*. Bakı: Elm, 2008. 301 s.
3. *Əliyev V., Bağirov B. Naxçıvanın qədim qala şəhərləri*. Bakı: Elm, 2012. 191s.
4. *Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müə-*

lifi S.Qaşqay). Bakı: Təhsil, 2006. 147 s.

5. *Muradova F.M. Qobustan Tunc dövründə*. Bakı: Elm, 1979. 117 s. +illüstrasiyalar.

6. *Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minilliklərdə*. Bakı: Elm, 2003. 338 s.

7. *Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту*. Ереван: Издательство АН Арм. ССР., 1985. 307 с.

8. *Арутюнян Н.В. Корпус урартских клинообразных надписей*. Ереван: Издательство «Гутун» НАН РА, 2001. 542 с. 183 табл.

9. *Пиотровский Б.Б. Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье // СА., 1955, том 23, с.5-15.*

10. *Талаи Х. Археология и искусство Ирана в I тыс. до н.э.* Москва: Вече, 2011. 223 с.

11. *Grayson A. K. The Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol. 2. Assyrian Rulers of the Early First Millenium BC (1114-859 BC)*. University of Toronto Press, 1991, 425 p.5

12. *Najafov Sh. N. The Khojali-Gedabey cultural cite – the Sarvantepe settlement/ Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии*. Баку, 2017, s.240-264.

13. *Potts D.T. The archaeology of Elam. Formation and transformation of an ancient Iranian state*. Cambridge University press, 1999. 480 p.

14. *Streck M. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften // ZA, Band XV, 1901 ss.257-382.*

XÜLASƏ

Arxeoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, orta tunc dövründə mövcud olmuş qala şəhərlərində yaşayan əhali sosial tərkib olaraq bir neçə təbəqəyə bölünürdü. Çox güman ki, varlı ailələr qala şəhərlərinin daxilində, kənd təsərrüfatı, maldarlıq, sənətkarlıqla məşğul olan əhali isə qalaların xaricində yaşayırdı. Qala şəhəri bu sxemə görə hazırlanmış bir yaşayış məskəni idi. Bir-birindən daha dar, planlı küçələrlə ayrılmış məskənlər qala divarlarının içərisində yerləşirdi. Bu möhtəşəm istehkamların inşası zamanı kifayət qədər çox daşdan istifadə edilirdi. İnşaat işləri zamanı gildən möhkəmləndirici material kimi istifadə edilirdi. Qalaların tikilməsində əsas məqsəd hərbi xarici hücumlardan müdafiə və təbii fəlakətlər zamanı heyvandarlığın qorunması (daşqın, güclü yağış) idi. Yüksək zirvələrdə dairəvi və düzbucaqlı formalı qüllələr-gözetçi məntəqələri qala divarlarını əhatə edirdi. Təqdim olunan məqalənin məqsədi Azərbay-

can ərazisində mövcud olmuş ilk siklopik tikililərin (qalaça) strateji əhəmiyyətini, memarlıq və tikinti xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir.

Açar sözlər: *tunc dövrü, qala-şəhərlər, siklopik tikililər, arxeologiya.*

SUMMARY

The construction features of bronze age cities in Azerbaijan

Hasimova S.

The results of Archaeological investigations present that the population living in our fortress-cities, formed in the Middle Bronze Age, are socially divided into several social classes. Most likely, the gentles, wealthy families had lived within the fortress cities and the population who worked in agriculture, cattle-breeding, handicrafts lived outside the castle. A castle town was a settlement built according to the scheme. The construction separated from each other by narrower, planned streets were opened inside of the walls in the castle. During the construction of these magnificent fortifications, a large amount of stone material was consumed. Clay mortar was also used as a reinforcing material in the construction. In the construction of the fortresses, there could be two reasons: the purpose of defense during the military march and the preservation of livestock during natural disasters (flood, heavy rain). A circular and rectangular shaped towers-guard points were also constructed on high peaks along the fortress walls. The presented article aims to analyze the strategic importance, architectural, and construction features of the first cyclopic buildings (galacha) in the region of Azerbaijan.

Key words: *Bronze Age, castle-cities, Cyclopean buildings, archeology.*

РЕЗЮМЕ

Особенности строительства городов бронзового века в Азербайджане

Хашимова С.

Результаты археологических исследований показывают, что население, проживающее в наших городах-крепостях, сформировавшихся в эпоху средней бронзы, социально разделено на несколько социальных классов. Скорее всего, дворяне, зажиточные семьи жили в пределах крепостных городов, а население, работавшее в сельском хо-

зяйстве, скотоводстве, ремеслах, проживало за пределами замка. Город-замок был поселением, построенным по этой схеме. Постройки, отделенные друг от друга более узкими, спланированными улицами, были открыты внутри стен замка. При строительстве этих великолепных укреплений было израсходовано большое количество каменного материала. Глиняный раствор также использовался в качестве армирующего материала в строительстве. При строительстве крепостей могло быть две причины: цель обороны во время военного похода и сохранение скота во время стихийных бедствий (наводнения, сильные дожди). На высоких вершинах вдоль крепостных стен также были построены круглые и прямоугольные башни-сторожевые пункты. Целью представленной статьи является анализ стратегического значения, архитектурных и строительных особенностей первых циклопических сооружений (галача) в регионе Азербайджана.

Ключевые слова: *Бронзовый век, города-крепости, циклопические сооружения, археология.*